

PRÓBA UTWORZENIA SOJUSZU MUŻUŁMAŃSKO- -SERBSKIEGO W TRAKCIE WALK O AUTONOMIĘ RELIGIJNO-SZKOLNĄ W BOŚNI I HERCEGOWINIE W LATACH 1899–1902

Tomasz Jacek Lis

 <http://orcid.org/0000-0003-0188-5755>

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

ABSTRACT

ATTEMPT TO CREATE A MUSLIM-SERBIAN ALLIANCE DURING THE STRUGGLE FOR THE RELIGIOUS AND EDUCATIONAL AUTONOMY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1899–1902

The article explains the reasons why in 1899–1902 the Serbs wanted to form an alliance with the Muslims. During the Austro-Hungarian period, the Orthodox in Bosnia and Herzegovina fought for autonomy and religious schools. They needed an ally in their efforts; that is why they turned to the Muslims with an alliance proposal. They appealed to the Muslims because, since 1897, they had also fought with the ZMF (Zajedničko Ministarstvo Finansija) and governor of Bosnia Benjamin von Kállay.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Serbs from Bosnia and Herzegovina, 19th century, Austro-Hungarian period.

Słowa kluczowe: Bośnia i Hercegowina, Serbowie z Bośni i Hercegowiny, XIX wiek, okres austro-węgierski.

WSTĘP

Celem artykułu jest opisanie próby skonstruowania sojuszu pomiędzy muzułmanami a wyznawcami prawosławia w Bośni i Hercegowinie na przełomie XIX i XX

wieku. Problem ten nigdy jeszcze nie został dogłębnie zaprezentowany w literaturze polskiej, natomiast wielokrotnie pojawiał się w historiografii zarówno jugosłowiańskiej, jak i bośniacko-hercegowińskiej¹. Większość opracowań skupiała się głównie na eksponowaniu austriackich intryg mających na celu niedopuszczenie do wspomnianego sojuszu. Ja natomiast chciałbym na sprawę spojrzeć nieco z innej perspektywy, przede wszystkim poddać analizie intencje obydwu stron, to jest muzułmanów i prawosławnych. Stosując metodę porównawczą, pokazać podobieństwa i różnice zarówno w ich działaniu, jak i w celach, jakie chcieli osiągnąć. Rezultatem podjętych analiz będzie wskazanie, przede wszystkim na podstawie literatury przedmiotu, najważniejszych przyczyn ostatecznej klęski, jaką było podjęcie próby stworzenia trwałego muzułmańsko-prawosławnego sojuszu w latach 1899–1902.

BOŚNIA I HERCEGOWINA W PIERWSZYCH LATACH AUSTRO-WĘGIERSKIEJ „OKUPACJI”

Gdy austriackiemu wojsku po kilku miesiącach ciężkich walk² wreszcie udało się przejąć kontrolę nad Bośnią i Hercegowiną, władze stanęły przed niezwykle istotnym problemem stworzenia cywilnego zarządu, który odpowiadałby zachodnioeuropejskim standardom³. Zadanie to było o tyle trudne, że w podbitym kraju nie było prawie nikogo, kto mógłby, i przede wszystkim chciałby, podjąć się współpracy z „okupantem”, jak określano Austriaków. Elity muzułmańskie sprawujące dotychczas władze w *vilajecie* Bośni (przekształconym rok później przez nowe władze w Bośnię i Hercegowinę⁴) opuściły kraj i przenieśli się w głąb Imperium Osmańskiego. Exodus muzułmanów, jak twierdzą bośniacko-hercegowińscy historycy, można liczyć w tysiącach. Trudno jest jednak ustalić konkretne cyfry⁵. Bez względu na to, jak wielka była to liczba, bezdyskusyjny pozostaje fakt, że elity sprawujące władze w okresie przed przyjściem austriackich wojsk w krótkim czasie opuściły *vilajet*. Jak podaje Peter F. Sugar, na krótko po zajęciu kraju austro-węgierskie władze dysponowały zaledwie nieco ponad setką miejscowych, którzy byli w stanie pełnić jakiegokolwiek funkcje urzędnicze⁶. W gronie tym znalazły się również osoby innych narodowo-

¹ Podstawowa literatura tematu znajduje się w wykazie na końcu artykułu.

² E. Imamović, *Historija bosanske vojske*, Sarajevo 1999, s. 224–277. W podboju Bośni i Hercegowiny udział brali również żołnierze z Królestwa Galicji i Lodomerii, zob. M. Baczkowski, *Żołnierze narodowości polskiej w podboju i okupacji Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry (1878–1918)*, „Prace Historyczne” 2000, z. 127, s. 107–110.

³ F. Karčić, *The Bosniaks and the challenges of modernity*, Sarajevo 1999, s. 100.

⁴ E. Sładović-Sładovički, *Upravna nauka i upravno pravo Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1916, s. 96–100; Por. *Organizacija wladz w Bośni i Hercegowinie*, „Przegląd Sądowy i Administracyjny” 1882, nr 46, s. 367.

⁵ I. Hadžibegović, *Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini*, „Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu” 1975–1976, nr 11–12, s. 313–316.

⁶ F.P. Sugar, *Industrialization of Bosnia and Hercegovina*, Seattle 1964, s. 29.

ści (Polacy, Czesi), którzy w schyłkowym okresie rządów osmańskich w Bośni i Hercegowinie w latach 60. i 70. XIX wieku byli tam zatrudniani jako specjaliści, lekarze, inżynierowie⁷.

Miejscowa ludność niechętnie współpracowała z nowymi władzami. Muzułmanie, którzy nie zdecydowali się emigrować, w początkowym okresie zupełnie wycofali się z życia publicznego. Spacyfikowani w latach 50. przez Omer-paša Latasa popadli w polityczny i intelektualny marazm. Brakowało im lidera na miarę Husejna Beja-Gradišćevicia czy Ali Paše-Rizvanbegovicia. Podtrzymujący opór przeciwko austriackim wojskom Hadži Lojo z pewnością nie był osobą tego formatu, co dwaj wyżej wymienieni⁸.

Prawosławni mieszkańcy Bośni i Hercegowiny również byli rozczarowani rozwiązaniami narzuconymi za sprawą kongresu berlińskiego. Ich danina krwi złożona w okresie powstania w Hercegowinie w 1875 roku, a także później aż do 1878 roku przez wielu uznana została za zmarnowaną. Ani skrawek byłego osmańskiego wilejtu nie został włączony do Serbii, co prawda w zapowiedziach nowych władz pojawiły się mgliste obietnice zmiany sytuacji na bośniacko-hercegowińskiej prowincji, niewiele jednak z nich wynikało. Zresztą wieś, wbrew temu, co twierdzą zwłaszcza jugosłowiańskie podręczniki historii, w latach 80. czy na początku lat 90. niewiele obchodziła serbskie elity, gdyż te wywodziły się przede wszystkim ze społeczności kupieckich, więc ich uwaga skupiała się na problemach miasta, a nie wsi. Serbowie, obok Żydów sefardyjskich w okresie osmańskim zdominowali miejski handel⁹. Niektórzy, jak choćby sarajewskie rodziny kupieckie Despiciów czy Jeftanovićów, byli wręcz finansowymi krezusami¹⁰. Prawosławni podchodzili z dużym dystansem do Austriaków. Okupacja stanowiła nowe zagrożenie dla ich interesów, gdyż dotychczas posiadali oni handlowy monopol, zaś wejście ich kraju w nowy gospodarczy „krwioobieg” dawało tyle samo szans (otwarcie nowych rynków zbytu), co i zagrożenie (większa konkurencja).

Zaniepokojenie budził również katolicyzm Habsburgów, jak i sprzyjanie Chorwatom. Częściowo obawy o stronniczość nowych władz sprawdziły się. Elity chorwackie w Bośni i Hercegowinie reprezentowane były w głównej mierze przez franciszkanów, świeccy chorwaccy intelektualiści zaczęli w Bośni i Hercegowinie dochodzić do głosu dopiero w późniejszych latach¹¹. Zakonnicy zaś byli zaangażowani w pomoc C.K. armii od początku trwania walk latem i jesienią 1878 roku¹². Gdy jednak reżim wojskowy urodzonego w Gospiciu Josipa Filipovicia nie sprawdził się i generał

⁷ W taki sposób w Bośni i Hercegowinie znalazł się np. Jan Pobóg Konarzewski, polski lekarz, wcześniej zaś jeszcze za czasów Osmana Topała Paszy do Bośni i Hercegowiny trafił niemiecki lekarz pochodzenia czeskiego Joseph Koetschet (Josep Kecet). I. Masić, *History of medicine in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo 2011, s. 87–88; „Lječnički Viestnik”, 1 I 1877, nr 1, s. 16.

⁸ W. Gluck, *Hadži Lojo*, Warszawa 1938, s. 4–10.

⁹ A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987, s. 65–66; T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1918*, Sarajevo 1960, s. 23–25.

¹⁰ S. Dujmović, *Rat protiv podanika? Slučaj Jeftanović*, „Prilozi” 2017, nr 46, s. 117–123.

¹¹ E. Zgodić, *Bosanska politička misao*, Sarajevo 2003, s. 14.

¹² G. Martić, *Zapamćenja 1829.–1878. Po kazivanju autorovu zabilježio Janko Koharić*, Sarajevo 1906, s. 110–115; R.J. Donia, *The proximate colony. Bosnia and Herzegovina under Austro-Hungarian*

został odwołany z Bośni i Hercegowiny, wpływy chorwackie w kraju zmalały. Co więcej, władze austriackie niechętnie patrzyły na emancypację franciszkanów. Dlatego też zdecydowały się osłabić ich wpływy poprzez wprowadzenie konkurencji w postaci świeckiego kleru, czego wynikiem było ustanowienie świeckiej hierarchii kościelnej w 1881 roku z sarajewskim arcybiskupem Josipem Stadlerem na czele¹³.

POLITYKA NARODOWOŚCIOWA BENJAMINA VON KÁLLAYA

Wybuch powstania w 1882 roku¹⁴ zapoczątkował nową erę w historii kraju. Postanowiono zakończyć z siłowymi rozwiązaniami, które nie tylko były kosztowne, ale przede wszystkim nieskuteczne. Postanowiono więc najwyższe stanowiska w państwie odebrać wojskowym i stery państwa oddać w ręce polityków. Niełatwe to zadanie powierzono jednemu z najwybitniejszych specjalistów od spraw bałkańskich w całej monarchii – Benjaminowi von Kállayowi, węgierskiemu dyplomacie, który twardą ręką zarządzał powierzoną mu prowincją przez ponad 20 lat (1882–1903). Otrzymał on stanowisko Wspólnego Ministra Finansów, któremu podlegał również zarząd nad nową prowincją. Węgierski arystokrata odsunął ludzi związanych z Filipowiciem. Sam zaś zaczął się otaczać współpracownikami, z którymi miał wcześniej kontakt, zasiadając na stanowisku austro-węgierskiego ambasadora w Belgradzie. Należy dodać, że Kállay całkowicie zreformował administrację cywilną, która do 1918 roku, z niewielkimi tylko zmianami, działała zgodnie z zasadami, jakie ten wprowadził¹⁵. Wśród nowo zatrudnionych osób, które znalazły się wśród najbliższych współpracowników Węgry, był baron Fedor Nikolić, spokrewniony z królem Serbii Milanem I Obrenowiciem. Fedor otrzymał stanowisko Cywilnego Adlatusa, stojącego na czele Władzy Ziemskiej – organu wykonawczego Wspólnego Ministerstwa Finansów¹⁶. Obsadzenie tak wysokiego stanowiska Serbem, do tego spokrewnionym z rodziną królewską, było wyraźnym sygnałem, że Kállay w początkach swoich rządów starał się przekonać do siebie prawosławnych zamieszkujących

Rule [w:] *The Political, Social and Cultural Impact of the Austro-Hungarian Occupation on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918*, eds. R.C. Reynolds, D. Reber, U. Detrez, New York 2008, s. 3–4.

¹³ W Bośni i Hercegowinie w okresie wpływów osmańskich nie istniała kościelna hierarchia. Jedyńm łącznikiem między katolikami w tym kraju a Watykanem byli franciszkanie, którzy po upadku Bośni w XV w. jako jedyni pozostali z wiernymi cały czas prowadząc działalność duszpasterską. A. Orlovac, *Dr Josip Stadler – upravitelj Banjalučke biskupije*, „Croatica Christiana Periodica” 1984, t. 8, nr 14, s. 44–45; Leon XIII, *Ex hac Augusta* [w:] B.S. Pandžić, *Acta Franciscana Herzegovinae*, t. 3, Mostar–Zagreb 2003, s. 365.

¹⁴ Zob. H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882 godine*, Sarajevo 1958.

¹⁵ T.J. Lis, *Urzednicy polskiego pochodzenia, obywatele Cesarstwa Austro-Węgierskiego w Bośni i Hercegowinie w latach 1878–1918*, Toruń 2018 (maszynopis pracy doktorskiej napisany pod kierunkiem prof. Jarosława Wenty), s. 137–140.

¹⁶ Więcej o administracji Bośni i Hercegowiny w okresie austrowęgierskim E. Radosavljević, *Zemaljska Vlada za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo 1878–1890. Sumarno-analitički inventar*, Sarajevo 1989, s. 5–9.

miasta¹⁷. Nie udało mu się to jednak. Pierwszą porażką nowej polityki względem Serbów był konflikt z metropolitą prawosławnym Savą Kosanoviciem, który to, zamiast oczekiwanej przez Kállaya współpracy, wciąż się buntował, aż wreszcie, w 1885 roku, podał do dymisji¹⁸.

Wydarzenie to było pierwszym wyraźnym sygnałem, że polityka względem Serbów w Bośni i Hercegowinie nie idzie w taką stronę, w jaką chciał ją skierować węgierski minister. Nie mogło być jednak inaczej, gdyż działania Kállaya, zwłaszcza jeśli idzie o dobór współpracowników, były chybione. Urodzony na Węgrzech Nikolić okazał się zupełnie nieprzydatny jako pomost łączący węgierskich polityków i serbskie elity. Zamiast pomóc, skonfliktował się z dziedzicem serbskiej korony. Nazywany przez współpracowników „kreaturą Kállaya”¹⁹ został zastąpiony w 1887 roku Hugonem von Kutscherą. Nie udało się więc władzy w pierwszym dziesięcioleciu rządów pozyskać elit serbskich, które przede wszystkim zarzucały nowym władzom niekonsekwencję. Z jednej strony starano się modernizować prawo Bośni i Hercegowiny i dostosowywać je do europejskich standardów, z drugiej natomiast Wiedeń sprzeciwiał się wielu rozwiązaniom, które w jakikolwiek sposób zagrażały interesom wiedeńskiej czy budapesztańskiej finansjery. Na przykład władze sprzeciwiały się utworzeniu Izby Handlowej w Sarajewie²⁰. Domagali się tego kupcy, by bronić się przed konkurencją z monarchii. Gdy w końcu władze dały zielone światło do utworzenia Izby, okazało się, że miejscowi przedsiębiorcy mogący wejść w jej skład są w zdecydowanej mniejszości²¹, najwięksi zaś finansowi krezusi to inwestorzy z austriackiej i węgierskiej części monarchii. Podobnie wyglądała sprawa z muzułmańskimi rzemieślnikami, którzy funkcjonowali w ramach *esnafów* – organizacjach zrzeszających osoby tej samej profesji, działających na podobnych zasadach jak cechy²², którzy nie byli w stanie nawiązać rywalizacji z kapitałem płynącym z monarchii, i przez to bankrutowali²³.

Największym problemem nie byli jednak miejscowi niezadowoleni kupcy, nie byli nimi również duchowni, których część udało się zresztą pozyskać, zapewniając im finansowanie z budżetu państwa²⁴. Ani jedni, ani drudzy nie prezentowali takiej siły, która mogłaby w jakikolwiek sposób zachwiać polityką Austrii prowadzoną na Bałkanach. Dużo groźniejsza dla utrzymania ładu i porządku była propaganda

¹⁷ R. Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878–1914*, Oxford 2007, s. 75–76.

¹⁸ N. Radosavljević, *Mitropolj of Sarajevo (Dabro-Bosnian Mitropolj) According to Census of 1887*, „Études balkaniques” 2010, nr 1–2, s. 129–135.

¹⁹ Muzeum Narodowe w Krakowie, sygn. 1614: List Pawła Sapięhy do Elżbiety Władysławowej Sapiężyny z 7 X 1882.

²⁰ A. Kasumović, *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914*, Sarajevo 2016, s. 270–271.

²¹ Ibidem, s. 163.

²² Zob. H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463–1878)*, Sarajevo 1958.

²³ I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004, s. 17–18. Por. F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine 1878–1918*, „Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine” 1987, t. 59, s. 192–194.

²⁴ T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Sarajevo 1987, s. 333–335.

wielkoserbska, która do Bośni i Hercegowiny wdzieriała się z dwóch stron: z Węgier, a konkretnie z Wojwodiny, a od 1889 roku także z Królestwa Serbii. Serbowie z węgierskiej części monarchii przybywali do Bośni i Hercegowiny głównie za chlebem. Większość z nich były to osoby posiadające średnie lub przynajmniej podstawowe wykształcenie, które w emigracji dostrzegały możliwość awansu społecznego. W rodzinnych stronach Serbowie ci nie mogli liczyć na takie szanse, jak w Bośni i Hercegowinie, gdzie brakowało ludzi potrafiących czytać i pisać. Każdy więc, kto posiadał takie umiejętności, niejako z automatu stawał się liderem lokalnej społeczności. Tyczyło się to zwłaszcza małych miejscowości i wsi, gdzie odsetek analfabetów sięgał ponad 95%²⁵. By walczyć z problemem analfabetyzmu, austriackie władze krótko po przejęciu władzy zaczęły organizować system szkolnictwa podstawowego, zawodowego, a także średniego²⁶. Potrzebowały jednak odpowiednio wykształconych pracowników, których pozyskiwano na różne sposoby. Jednym z nich było sprowadzanie odpowiednio wykwalifikowanej kadry spoza kraju²⁷. Początkowo starano się sytuację ratować oficerami, których kierowano do pracy w szkołach, ale nie zdawało to egzaminu²⁸. Dużo lepszymi kandydatami okazali się jednak wspomniani Serbowie z Wojwodiny, którzy nie dość, że posiadali odpowiednie kompetencje (potrafili pisać i czytać), to na dodatek nie było między nimi a miejscową ludnością bariery językowej, która utrudniała pracę Austriakom czy Madziarom²⁹. Serbscy nauczyciele z węgierskiej części monarchii byli najczęściej zatrudniani do pracy w szkołach podstawowych, gdzie stanowili największy odsetek spośród uczących³⁰. Będąc liderami małych lokalnych społeczności prawosławnych, mieli więc ogromny wpływ na ludność wiejską, a także mieszkańców małych miast. Zwrócenie uwagi na rolę emigracji z Wojwodiny w procesie kształtowania się tożsamości narodowej bośniacko-hercegowińskich Serbów jest bardzo istotne dla zrozumienia problemów narodowościowych, jakie zaistniały w Bośni i Hercegowinie pod koniec XIX wieku³¹. Mówiąc krótko, nauczyciele z Wojwodiny, trafiając w tym czasie na prowincję zamieszkałą przez ludność prawosławną, stawali się tam krzewicielami kultury i tradycji serbskiej. Wpływ ten, z perspektywy Wiednia, był bardzo negatywny, gdyż Serbowie z Wojwodiny mieli głęboko zakorzoną niechęć wobec monarchii

²⁵ M. Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972, s. 7.

²⁶ Ibidem, s. 7–11.

²⁷ Od 1882 r. zaczęto zakładać szkoły dla nauczycieli, jednak absolwenci nie byli w stanie, zwłaszcza na początku, wypełnić luk kadrowych, jakie istniały.

²⁸ E. Peco, *Osnovno školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vlasti 1878–1918*, Sarajevo 1971, s. 111.

²⁹ Por. S. Kaluđerčić, *Srbi i Srkinje iz Vojvodine učitelji i učiteljice u Bosni i Hercegovini*, „Glasnik Istorijaskog društva u Novom Sadu” 1939, t. 2, nr 12, s. 193–209.

³⁰ S. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918). Inteligencija između tradicije i ideologie*, Mostar–Zagreb 2002, s. 110.

³¹ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH od 1878. do 1918.*, Sarajevo 2007, s. 108.

ze względu na politykę, jaką Węgrzy stosowali wobec mniejszości zamieszkujących tereny Przedlitawii³².

Prawosławna inteligencja w późniejszym czasie oddziaływała nie tylko na wąską grupę osób, w której pracowali jej przedstawiciele, ale również, za sprawą łam prasowych, na szersze grono odbiorców. Dotyczy to nie tylko branżowych, nauczycielskich tytułów, ale również periodyków skierowanych do zwykłego odbiorcy prasy, takich jak „Bosanska Vila” czy „Srpska Riječ”, w których publikowało wielu nauczycieli³³. To właśnie agitacja prowadzona w szkole, jak i w prasie działały najwięcej na umysły młodego pokolenia, którego reprezentantem stał się Petar Kočić, literat i polityk serbski, któremu niechęć do Austro-Węgier przekazał właśnie jego nauczyciel ze szkoły elementarnej, niejaki Vukić³⁴. Od 1892 roku władze austriackie zaczęły bardziej skrupulatnie podchodzić do kwestii zatrudniania nauczycieli, co wywołało niezadowolenie prawosławnych i stanowiło preludium późniejszej walki o autonomię³⁵.

Antyhabsburska propaganda płynąca z Wojwodiny do Bośni i Hercegowiny nie ograniczała się wyłącznie do nauczycieli. Także wśród wspomnianej elity kupieckiej zamieszkującej miasta pojawiać się zaczęło wielu działaczy politycznych z Zalitawii. Byli to członkowie i sympatycy Radykalnej Partii z Wojwodiny (Radikalna Stranka u Vojvodini), którzy zaszczerpiali wielkoserbską ideę nie tylko w Bośni i Hercegowinie, ale również w Trójjedynym Królestwie Chorwacji, Sławonii i Dalmacji³⁶. Ich udział w walce Serbów o autonomię religijną i szkolną w okresie 1886–1909 był bardzo duży, gdyż stanowili oni intelektualne zaplecze całego przedsięwzięcia.

Nienawiść w stosunku do monarchii habsburskiej zasiana przez serbskich działaczy z Wojwodiny i kielkującą u bośniacko-hercegowińskich prawosławnych chętnie zagospodarowała Serbia, która od 1889 roku zerwała ze swoją dotychczasową, wasalną postawą w stosunku do Austrii. Po kongresie berlińskim Wiedeń wspierał najpierw jako księcia, a od 1882 roku już jako króla, Milana I Obrenovicia, który w zamian za koronę uzależnił gospodarczo swój kraj od Austro-Węgier. Chociaż taka postawa była sprzeczna z interesem Serbii, Milan w zamian za poparcie Franciszka Józefa był gotów realizować austrofilską politykę mimo powszechnie rosnącego niezadowolenia. Tego zaś było coraz więcej zwłaszcza po nieudanej wojnie z Bułgarią, jaką dla podratowania wizerunku przeprowadził serbski monarcha. Na skutek nacisków spowodowanych rosnącym niezadowoleniem, zarówno elit, jak i zwykłych poddanych, Milan w 1889 roku podał się do dymisji³⁷. Dla polityków w Wiedniu oznaczało to wzrost zagrożenia ze strony Serbii, w której władze przejęły kręgi niechętnie Habsburgom.

³² M. Hroch, *Male narody Europy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003, s. 46; J. Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych narodów*, Warszawa–Kraków 1983, s. 230–232.

³³ S. Džaja, op. cit., s. 111.

³⁴ S. Vervaet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*, Zagreb–Sarajevo 2013, s. 287.

³⁵ Č. Antić, N. Kecmanović, *Istorija Republike Srpske*, Beograd 2016, s. 123.

³⁶ N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog Kluba*, Zagreb 2005, s. 52–54.

³⁷ B. Jelavich, *Historia Balkanów. Wiek XX*, Kraków 2005, s. 43–44.

Obawiano się nie tyle samego Królestwa Serbii, które, zwłaszcza po porażce z Bułgarią, nie prezentowało odpowiedniej militarnej gotowości, ile raczej agitacji, która stamtąd płynęła. Podkopywanie autorytetu Austrii u prawosławnych mieszkańców Bośni i Hercegowiny było dużo groźniejsze niż jakiegokolwiek serbskie armaty wycelowane w Wiedeń. Z takim wrogiem, który działa nie poprzez proch, a słowo, walczyć było najtrudniej. Dlatego władze starały się ograniczyć dostęp do literatury wydawanej w Serbii, inwigilowały najważniejszych serbskich działaczy utrzymujących kontakt z władzami sąsiedniego królestwa, a także podejmowały szereg innych działań mających na celu ograniczenie wpływu Serbii na nastroje panujące wśród mieszkańców Bośni i Hercegowiny³⁸. Podobnie podchodzono do Czarnogóry, którą również traktowano jako kraj stanowiący zagrożenie dla pokoju na Półwyspie Bałkańskim³⁹.

Benjamin von Kállay, będąc nie tylko Wspólnym Ministrem Finansów, ale przede wszystkim węgierskim patriotą, obawiał się, że idee budowania wspólnoty słowiańskiej, która miałaby powstać we współpracy z Serbią będącą „bałkańskim Piemontem”, mogą trafić nie tylko do prawosławnych, ale również do muzułmanów. Dlatego, by uniemożliwić przeciągnięcie muzułmanów na stronę serbską, pod koniec lat 80. XIX wieku rozpoczął działania na rzecz budowania odrębnej tożsamości narodowej bośniackich muzułmanów. Nie jest prawdą, że Kállay „wymyślił” bośniacki naród⁴⁰, co wielokrotnie mu się przypisuje. Trzeba jednak przyznać, że aktywnie działał na rzecz wyodrębnienia muzułmanów spośród narodów zamieszkujących administrowany przez kraj. W tym celu zebrał grupę lojalnych wyznawców Allaha z Mehmed-bej Kapetanoviciem Ljubušakiem na czele, wybitnym intelektualistą i erudytą, którzy zdecydowali się podjąć współpracę z władzą⁴¹, by przekonać jak największą liczbę muzułmanów, że choć są oni członkami „rycerskiego jugosłowiańskiego narodu”⁴², nie są ani Serbami, ani Chorwatami. Warto przy tym dodać, że istniała pewna grupa muzułmańskich intelektualistów, którzy uważali się za Chorwatów wyznających islam. Do grona tego należy zaliczyć Safet Beja-Bašagicia, Muse Ćazim-Ćaticia, Ahmeda Muradbegovicia, Alije Nametaka czy Salih Alicia⁴³.

Idea włączenia części Bośni i Hercegowiny, tak zwanej tureckiej Chorwacji⁴⁴, w struktury Trójjedynego Królestwa, chociaż sama w sobie nie była możliwa do

³⁸ S. Vervaeet, op. cit., s. 67–70

³⁹ T. Kraljačić, *Kolonizacija stranih seljaka u Bosnu i Hercegovinu za vrijeme austrougarske uprave*, „Istorijski časopis” 1989, nr 36, s. 114.

⁴⁰ Odrębności narodowej elit muzułmańskich należy szukać już w okresie powstania Husejn-Kapetana Gradaševića na początku XIX w. H. Kamberović, *Husejin-Kapetan Gradašević (1802–1834). Biografija*, Gradačac 2002, s. 48. A także później, gdy wezyrem Bośni był Omer Pasza Topal, który włożył wiele wysiłku w modernizację *vilajetu*: R.J. Donia, *Sarajevo. A Biography*, Michigan 2006, s. 35.

⁴¹ T. Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo 1978, s. 237–240.

⁴² M. Kapetanović-Ljubušak, *Muslimane u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2012, s. 46.

⁴³ N. Kisić-Kolanović, *Envisioning the „Other” East. Bosnia-Herzegovina, Muslims, and Modernization in the Ustasha State [w:] The Utopia of Terror. Life and Death in Wartime Croatia*, ed. R. Yeomans, New York 2015, s. 195.

⁴⁴ Z. Grijak, *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Isidor Kršnjavi*, „Časopis Povijesnog društva Križevci” 2006, nr 1, s. 70.

zaakceptowania ani w Wiedniu, ani w Budapeszcie, nie budziła większych obaw. Oczywiście sprzeciwiano się chorwackiej propagandzie (np. zabraniano mówienia w prasie o mieszkańcach Bośni i Hercegowiny Chorwaci⁴⁵), ale ze względu na ich wielowiekowy związek z Węgry, a tym samym również z monarchią, patrzono na ich działania zdecydowanie mniej rygorystycznie. Nawet pankroatyzm Ante Starčevića, i jego zwolenników z Partii Prawa (Stranka Prava), którzy zakładali, że granica Chorwacji powinna opierać się na rzece Drinie⁴⁶, nie budziły tak wielkiego niepokoju, jak serbskie zakusy na Bośnię i Hercegowinę. Być może dlatego, że Chorwaci nie stanowili takiego monolitu jak prawosławni i można ich było łatwo rozgrywać, jak to czyniono w przypadku konfliktu arcybiskupa Josipa Stadlera i zakonu franciszkanów⁴⁷. Do końca istnienia monarchii austro-węgierskiej nie ustały spory o to, czy muzułmanin może być prawowitym Chorwatem, czy tego typu nobilitacja należy się wyłącznie katolikom⁴⁸.

Dla Serbów ani religia, ani nawet zdanie samych zainteresowanych nie miało znaczenia, gdyż według nich Serbem był każdy, kto w języku serbskim (a więc dialekcie sztokawskim) mówił⁴⁹. Taka interpretacja narodu wykluczała więc wszelkie jałowe spory, które dręczyły niektórych Chorwatów. Być może właśnie dlatego tak bardzo obawiano się współpracy Serbów z muzułmanami w Bośni i Hercegowinie. O ile jednak na początku rządów Benjamina von Kállaya tego typu scenariusz wydawał się mało prawdopodobny, gdyż prawosławni wciąż żywili wiele urazy do muzułmanów⁵⁰, o tyle w latach 90. XIX wieku, gdy do głosu dochodzić zaczęło młode pokolenie, zdecydowanie mniej wewnętrznie zantagonizowane niż ich ojcowie, sytuacja obrała niekorzystny z punktu widzenia Wspólnego Ministra Finansów kurs. Bardziej niż wzajemne sympatie uczniów gimnazjów Kállaya niepokoiło jednak zbliżenie serbskich elit i niektórych znaczących muzułmanów. Do tego dochodziło przede wszystkim z powodów ekonomicznych. Bogaci muzułmanie i prawosławni, widząc wspólnego wroga w postaci kapitału austriackiego i węgierskiego, łączyli siły, odkładając na dalszy plan dzielące ich różnice i spory⁵¹. Faworyzowanie zagranicznego (czeskiego, austriackiego, a zwłaszcza węgierskiego) kapitału odbijało się negatywnie na ich interesach. Rzecz tyczyła się więc „[...] nie kościoła czy meczetu,

⁴⁵ M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.*, „Historijski Zbornik” 1966–1967, nr 19–20, s. 12.

⁴⁶ M. Seroka, *Najszlachetniejszej krwi Chorwaci. Ante Starčević i Bośnia.*, „Pamiętnik Słowiański” 2011, nr 61, s. 108–111.

⁴⁷ V. Blažević, *Bosanski Franjevci i Nadbiskup dr. Josip Stadler*, Sarajevo 2000, s. 5–6.

⁴⁸ S. Kljajić, *Nikada više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929–1945)*, Zagreb 2017, s. 61–62.

⁴⁹ Ch. Clark, *Lunacy. Jak Europa poszła na wojnę w roku 1914*, Warszawa 2017, s. 43–47.

⁵⁰ Co prawda w czasie powstania w Hercegowinie w roku 1882 wspólnie przeciwko władzy wystąpili prawosławni i muzułmańscy mieszkańcy, jednak wobec braku wsparcia Belgradu dla powstańców, a także niechęci dla szerszej współpracy między jednymi a drugimi powstanie nie rozszerzyło się na prowincje. Zob. H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882 godine*, Sarajevo 1958, s. 182–184.

⁵¹ S. Dujmović, *O privrednoj saradnji gradskih elita u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske monarhije*, „Prilozi” 2016, nr 45, s. 91–92.

a naszej skóry i kieszeni [...]”⁵² – jak pisał Gligorije Jeftanović, przywódca ruchu na rzecz sojuszu prawosławnych z muzułmanami, głowa jednego z najbogatszych serbskich rodów w Bośni i Hercegowinie.

WALKA O AUTONOMIĘ SZKOLNO-RELIGIJNĄ

Zanim jednak doszło do wspomnianego sojuszu, prawosławni podjęli samodzielną walkę, która w historiografii znana jest jako: „walka o autonomię szkoły i kościoła/religii” (*borba za crkveno-školsku autonomiju*). Jej symbolicznym początkiem było memorandum, jakie złożono cesarzowi Franciszkowi Józefowi I w 1896 roku, w którym domagano się powrotu do swobód, jakie prawosławny kościół, a także szkoły posiadały za czasów Osmanów, to jest przed 1878 rokiem. Chodziło przede wszystkim o możliwość używania cyrylicy, swobodne działanie towarzystw szkolnych, a także odejście od mianowania nauczycieli i popów przez władzę zwierzchnią⁵³. Ponadto domagano się możliwości zakładania towarzystw, przede wszystkim muzycznych, instytucji kulturalnych, a także udziału ludności w wyborze metropolity prawosławnego⁵⁴. Sygnatariuszami memorandum było 14 gmin szkolno-kościelnych, które wobec śmierci metropolity Grigorije Nikoljevicia, nie chciały, by jego następcą został Nikola Mandić, który – będąc metropolitą w Tuzli – dał się poznać jako osoba lojalna wobec Austro-Węgier⁵⁵.

Nieformalnymi liderami Serbów byli między innymi wspomniany już Gligorije Jeftinović, a także politycy: Vojislav Šola, Vladimir Radović i Lazo Jovanović, ich zaś bliskimi współpracownikami – radykałowie z Wojwodiny: Đuro Krasojević i Emil Gavril, doktor praw, który odgrywał rolę pośrednika między radykalnymi politykami z Bośni i Hercegowiny, a ich współziomkami z Wojwodiny i Belgradu. Warto zaznaczyć, że działania podjęte przez Serbów w Bośni i Hercegowinie były niejako kontynuacją walki, jaką wcześniej prowadzili oni w Zalicawii⁵⁶.

Bośniacko-hercegowińscy prawosławni oprócz wyartykułowania swoich żądań, starali się zdobyć jak najszersze poparcie dla prowadzonej akcji. Dlatego już na

⁵² „[...] ne tiče se džamije niti crkve, nego samo naše kože i kese [...]”. S. Dujmović, *Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre – situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941. godine)* [w:] *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, red. H. Kamberović, Sarajevo 2011, s. 32.

⁵³ Nauczyciele i duchowni (wszystkich wyznań) byli traktowani jak urzędnicy, którzy otrzymywali pensje za swoją pracę. Również po rozpadzie Austro-Węgier duchowieństwo prawosławne otrzymywało zapłatę od państwa za swoją posługę duszpasterską. D. Novaković, *Rešavanje materialnog položaja sveštenika srpske pravoslavne crkve u Kraljevini SHS/Jugoslaviji do usvajanja crkvenog ustava 1931. godine*, „Istorija XX veka” 2013, nr 2, s. 59–74.

⁵⁴ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1999, s. 298–299.

⁵⁵ T. Kraljačić, *Kalajev...*, s. 371.

⁵⁶ D. Djordjević, *The Serbs as an Integrating and Disintegrating Factor*, „Austrian History Yearbook” 1967, vol. 3, nr 2, s. 68–69.

przełomie 1896 i 1897 roku wysyłali pozytywne sygnały w stronę muzułmanów, których dręczyły podobne problemy. Jednym z takich „aktów przyjaźni” było wyrażenie poparcia dla tłumaczenia na język turecki statutu obwodu Sarajewa, jak również niektórych dokumentów miejskich. Był to oczywiście symboliczny gest, gdyż niewiele osób w Bośni i Hercegowinie, łącznie z muzułmanami posługiwało się językiem tureckim⁵⁷. Serbowie liczyli jednak, że tego typu sygnały wysyłane w stronę muzułmanów zjedną im ich poparcie. Sytuacja była ku temu sprzyjająca, gdyż również wyznawcy islamu mieszkający w Bośni i Hercegowinie, podobnie jak ich prawosławni sąsiedzi, nie byli zadowoleni z kontroli, jaką państwo rozpostarło nad organizacjami islamskimi w ich kraju. Ponadto narzekali na brak rozwiązań mających na celu unormowanie stosunków na prowincji między właścicielami ziemskimi a kmetami⁵⁸. Antyaustriackie nastroje społeczności islamskiej podsycano również faworyzowanie, zdaniem muzułmanów, Kościoła katolickiego. Domagano się respektowania postanowień podpisanych z sułtanem w Nowym Pazarze w 1879 roku, w których Austro-Węgry zadeklarowały się przestrzegać praw muzułmanów w Bośni i Hercegowinie⁵⁹. Najwięcej kontrowersji budziła postawa arcybiskupa Josipa Stadlera, który działał na rzecz konwersji muzułmanów na katolicyzm⁶⁰. Każde takie wydarzenie spotykało się ze sprzeciwem społeczności muzułmańskiej. Jedno z nich – przyjęcie chrztu przez Fatę Omanović i jej ucieczka z domu, by wziąć ślub z katolikiem w roku 1899 – stało się pretekstem do rozruchów w Mostarze i wysłania petycji do Sarajewa, w której domagano się respektowania praw wyznawców islamu w Bośni i Hercegowinie⁶¹. Wydarzenie to przeszło do historii jako symboliczny początek walki tym razem muzułmanów o autonomię szkoły i religii.

Warto zwrócić uwagę, że ruch ten rozpoczął się nie w stolicy, gdzie elity muzułmańskie były albo zwolennikami władz (Kapetanović-Ljubušak), albo utożsamiały się z chorwacką narodowością (Safet Bej-Bašagić), a w Mostarze, który dotychczas leżał nieco na uboczu głównych politycznych wydarzeń. Oczywiście konwersji, takich jak w przypadku Omanović, zarówno wcześniej, jak i później było więcej⁶². Tym razem jednak rywalizacja między poszczególnymi frakcjami hercegowińskich muzułmanów spowodowała, że marginalne w gruncie rzeczy wydarzenie, odpowiednio

⁵⁷ D. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, s. 190.

⁵⁸ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Sarajevo 2005, s. 94–95.

⁵⁹ O. Ibrahimagić, *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998, s. 23–23.

⁶⁰ Z. Grijak, *O nekim važnim aspektima problema konverzija na katolicizam u Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju u svjetlu neobjavljenih arhivskih izvora* [w:] *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. Zbornik Radova*, red. Z. Šehić, Sarajevo 2011, s. 157–159.

⁶¹ J. Branković, *Mostar 1833–1918. Upravni i politički položaj grada*, Mostar 2009, s. 128–129.

⁶² Społeczność muzułmanów niepokoił fakt konwersji na katolicyzm. Każdy z tego typu przypadków wywoływał niezadowolenie w szeregach wyznawców islamu, jednak dopiero przyjęcie chrztu przez Fatę Omanović spowodowało poważny kryzys. P. Gelez, *Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800–1918)*, „Historija Traganja” 2008, nr 2, s. 20–25.

nagłośnione, stało się zarzewiem ogólnokrajowego ruchu⁶³. Opór buntowników zrzeszonych wokół mostarskiego muftiego Ali Fehmi Dżabicia postanowiono złamać, nie tylko kategorycznie odrzucając jakiegokolwiek ustępstwa, ale również stosując represje, na przykład zamknięto kiraethan, to jest islamską czytelnię będącą kulturalnym centrum Mostaru, której Dżabić przewodził, natomiast jego sekretarza Šerifa Arnautovića pracującego w urzędzie gminy usunięto ze stanowiska⁶⁴. Zamiast oczekiwanego złamania oporu, sytuacja się zaogniła, a dyskusja nad lekceważeniem społeczności muzułmańskiej przez władze weszła na wyższy, ogólnokrajowy poziom. Dżabić stał się w oczach muzułmanów „męczennikiem”, jego zaś postulaty uzyskania autonomii religijnej stały się wkrótce popularne w całej Bośni i Hercegowinie.

Zlekceważenie postulatów muzułmanów, podobnie jak wcześniej prawosławnych, jeszcze bardziej zbliżyło z sobą obydwie społeczności. Ignorancja Kállaya, spowodowała, że jego największe obawy, a więc sojusz Serbów z wyznawcami islamu, coraz bardziej się urzeczywistniał, chociaż nie brakowało głosów, przede wszystkim ze strony muzułmanów, którzy byli przeciwni brataniu się z prawosławnymi. Upředzenia były bardzo głębokie, dlatego dopiero gdy muzułmanie zdali sobie sprawę, że sami nie zdołają wyrzucić presji na władzach, niektórzy z ich liderów zaczęli szukać porozumienia z dawnymi wrogami⁶⁵. Warto w tym miejscu jeszcze raz podkreślić rolę Serbów z Wojwodiny, którzy nie mając za sobą historycznego balastu w postaci trudnych relacji między prawosławnymi a muzułmanami, jak ich współziomkowie z Bośni, wcielili się w rolę mediatora. Na wiosnę 1900 roku do budapesztańskiego parlamentu udała się delegacja z mostarskim muftijom Ali Fehmi ef. Dżabiciem, która przy wsparciu serbskiej opozycji parlamentarnej publicznie domagała się odwołania Benjamina von Kállaya ze stanowiska Wspólnego Ministra Finansów. Łącznikiem między jedną i drugą grupą zostali Jaša Tomić, redaktor wychodzącego w Nowym Sadzie czasopisma „Zastava”⁶⁶, a także adwokat z Slavonskiego Brodu dr Nikola Đurđević, który to pomógł przygotować kolejną petycję do rządu. Muzułmanie domagali się w niej, podobnie jak wcześniej prawosławni, większej swobody w wyborze duchownych, a także wsparcia finansowego dla ich organizacji religijnych (tzw. *vakufy*). Jednak i te żądania spotkały się z odmową władz⁶⁷.

Prawosławni i muzułmańscy działacze w okresie 1900–1902 kilkakrotnie odbywali wspólne spotkania, gdzie dyskutowali o możliwościach podjęcia współpracy, a także starali się ustalić jej szczegóły. Pierwsze z nich miało miejsce w 1900 roku w Nowej Gradiszce, gdzie w wielkiej tajemnicy doszło do spotkania Đurđevicia z niektórymi liderami muzułmańskimi skłonnyymi do współpracy z Serbami⁶⁸. Wówczas to miał powstać pomysł porozumienia między prawosławnymi a muzułmanami, który

⁶³ R.J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom. Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914*, Zagreb–Sarajevo 2000, s. 130–134.

⁶⁴ M. Imamović, *Historija...*, s. 302–303.

⁶⁵ Idem, *Pravni položaj...*, s. 114–116.

⁶⁶ N. Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980, s. 110.

⁶⁷ R.J. Donia, *Islam...*, s. 156–159.

⁶⁸ N. Šehić, op. cit., s. 130.

zakładał wyłączenie Bośni i Hercegowiny spod władzy Austro-Węgier, jej powrót do Imperium Osmańskiego jako jednostki autonomicznej, gdzie gubernatorem miałby być muzułmanin, jego zaś zastępcą prawosławny. W zamian oficjalnym pismem byłaby cyrylica, językiem państwowym serbski. Z kolei sprawy agrarne będące kością niezgody między bejami a serbskimi kmetami zostałyby rozwiązane przez samych zainteresowanych, bez interwencji z zewnątrz. Ponadto z kraju zostaliby wydaleny wszyscy katolicycy duchowni, poza franciszkanami⁶⁹. Historycy nie są przekonani co do autentyczności niniejszego dokumentu, gdyż dotychczas nie udało się ustalić jego oryginału i znany jest on wyłącznie z późniejszych odpisów. Nie wiadomo więc, kto tak naprawdę go asygnował⁷⁰, gdyż oczywiście był on tajny i pozostawać miał wyłącznie do wglądu zainteresowanych. Przede wszystkim nie wiadomo, kiedy dokładnie powstał. Czy było to w trakcie spotkania w Nowej Gradiszce, czy może później? Podobnie ma się sprawa z jego twórcami. Wszystko wskazuje jednak na to, że za kontrowersyjnym dokumentem stali serbscy działacze z Wojwodiny – Jakša Tomić i Emil Gavriła lub sam Đurđević⁷¹. Do kolejnego spotkania liderów, tym razem Vojislava Šoli i Šerifa Arnautovića doszło w maju 1901 roku, kiedy to obydwie delegacje – muzułmańska i serbska – spotkały się w Bosanskim Brodzie, w trakcie podróży do Wiednia, gdzie miały złożyć, każda osobno, memorandum na ręce cesarza Franciszka Józefa. Wszystkie te mniej lub bardziej oficjalne rozmowy miały na celu jedno – zbliżyć do siebie stanowiska obydwu grup i stworzyć wspólny front w walce z austriacką władzą. Ostateczne rozmowy na najwyższym szczeblu, to jest pomiędzy Džabiciem i Jeftinovićem miały miejsce w sierpniu 1901 roku w Kiseljaku. Mimo spotkania nie doszło wtedy do ostatecznego porozumienia, gdyż obydwie grupy czekały na stanowisko cesarza Franciszka Józefa I w sprawie ich memorandum⁷².

Zanim jednak doczekano się odpowiedzi z Wiednia, w prasie pojawiła się treść rzekomej muzułmańsko-serbskiej ugody, do której dotrzeć mieli agenci ministra Kállaya. Jak można się było spodziewać, opublikowanie dokumentu wywołało niezadowolenie muzułmanów i de facto zakończyło wszelkie dyskusje o wspólnym stanowisku muzułmanów i prawosławnych w kwestii autonomii. Tym samym skrzętnie prowadzone przez kilka lat zabiegi w jednym momencie okazały się nic nie warte⁷³. Co prawda prasa sprzyjająca Serbom, zarówno w Bośni i Hercegowinie, jak i poza granicami, starała się zaprezentować rewelacje prasowe węgierskich i chorwackich gazet jako sprytnie spreparowane kłamstwo. Nie pomogło to jednak przekonać opinii publicznej, dla której stało się jasne, że walka o autonomię religijną to tak naprawdę gra polityczna⁷⁴. Serbowie nie dawali jednak za wygraną. Mimo beznadziejnej wręcz

⁶⁹ D. Juzbašić, *Pokušaj stvaranja političkog saveza između vodijstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini*, „Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu” 1978, nr 14, s. 197–200.

⁷⁰ S. Džaja, op. cit., s. 199.

⁷¹ D. Juzbašić, *Politika...*, s. 213.

⁷² N. Šehić, op. cit., s. 126.

⁷³ B. Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982, s. 379–380.

⁷⁴ M. Imamović, *Historija...*, s. 304.

sytuacji, w jakiej się znaleźli, jeszcze ponad rok zabiegali u Dżabicia i jego stronników o możliwość podjęcia ponownych rozmów. Było już jednak za późno, by wskórać cokolwiek. Po ostatecznej odmowie lidera muzułmanów, jakiej udzielił Gligorije Jeftinovicowi na propozycję współpracy we wrześniu 1902 roku, nie było już żadnej nadziei na zaistnienie ugody serbsko-islamskiej⁷⁵.

Zbliżenie prawosławnych z muzułmanami w Bośni i Hercegowinie w latach 1899–1902, mimo że latem 1901 roku wydawało się bliskie realizacji, ostatecznie nie doszło do skutku. Stało się tak jednak nie tylko ze względu na intrygi władz, ale przede wszystkim dlatego, że za interesami liderów obydwu grup nie szło poparcie zwłaszcza ze strony muzułmanów. Tyczy się to nie tylko bejów i agów zainteresowanych rozwiązaniem sporów z prawosławnymi kmetami na prowincji, ale również inteligencji, której – poza kilkoma wyjątkami – bliżej było do Chorwatów. Ponadto muzułmanie, jeśli już skłaniali się do współpracy, to wyłącznie w celu walki o doraźne cele, takie jak neutralizacja wpływów Kościoła katolickiego, a także autonomia religijna. Serbowie zaś realizowali swoje dużo dalej idące plany, opierając się na wąskiej grupie muzułmanów, nie licząc się natomiast z rzeczywistymi nastrojami, jakie panowały wśród całej społeczności.

Nie bez znaczenia dla współpracy serbsko-muzułmańskiej była sytuacja międzynarodowa. Turcja targana wewnętrznymi i zewnętrznymi konfliktami, niechętnie odnosiła się do sojuszu muzułmanów i prawosławnych w Bośni i Hercegowinie. Obawiała się, słusznie zresztą, ewentualnego wzmocnienia pozycji Serbów na Bałkanach, co było z ich punktu widzenia groźne, gdyż rząd serbski skłaniał się coraz bardziej w stronę Rosji, która stanowiła zagrożenie dla Imperium Osmańskiego⁷⁶. Również zachodnie mocarstwa – Francja i Wielka Brytania – nie były zainteresowane kolejnym konfliktem na Bałkanach, zwłaszcza po klęsce Grecji w wojnie z Turcją w 1897 roku⁷⁷.

Mimo niepowodzenia, jakim zakończyły się próby utworzenia wspólnego frontu, zarówno muzułmanie, jak i prawosławni wciąż kontynuowali, tyle że każdy osobno, swoją walkę. W 1902 roku Dżabic po wyjeździe do Stambułu otrzymał zakaz przebywania na terenie Bośni i Hercegowiny, przez co wpływy jego i jego środowiska wyraźnie zmalały. Ruch na rzecz autonomii ze względu na brak lidera popadł w marazm, czemu sprzyjała dodatkowo liberalizacja, jaka nastąpiła w kraju po śmierci Kállaya, którego zastąpił Istvan Burian⁷⁸. Dopiero od 1905 roku podjęto działania na rzecz wznowienia walki o autonomię wśród muzułmanów. Tym razem sytuacja była łatwiejsza, gdyż władza była zdecydowanie słabsza i bardziej skłonna do kompromisu. W 1906 roku powstała pierwsza legalna organizacja polityczna

⁷⁵ D. Juzbašić, *Politika...*, s. 235.

⁷⁶ M. Tanty, *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Warszawa 2003, s. 34–35; J. Sobczak, *Kwestia bałkańska w rosyjskiej polityce zagranicznej z przełomu XIX i XX wieku i jej polskie epizody*, „Acta Polono-Ruthenica” 2003, nr 8, s. 179.

⁷⁷ M. Dymarski, *Konflikty na Bałkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 2010, s. 197–198.

⁷⁸ R. Okey, *A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism*, „The Slavonic and East European Review” 2002, vol. 80, nr 2, s. 252–254.

muzułmanów Muslimanska narodna organizacija, która za cel postawiła sobie wywalczenie autonomii. Udało się to ostatecznie dopiero po aneksji Bośni i Hercegowiny, kiedy to władze, chcąc zaskarbić sobie lojalność muzułmanów, zgodziły się na ustępstwa względem nich i ustanowienie w kwietniu 1909 roku autonomii dla wspólnoty islamskiej, jak również organizacji religijnych (*vakufy*)⁷⁹.

Prawosławni ani na moment nie zaniechali presji na władzach, dlatego gdy wraz ze śmiercią Kállaya powiał w Bośni i Hercegowinie wiatr zmian, postanowili przystąpić do ofensywy. Naciski na nowego Wspólnego Ministra Finansów okazały się skuteczne, gdyż zgodził się on podpisać porozumienie z Serbami, które w 1905 roku zatwierdził cesarz Franciszek Józef I. Dawało ono częściową autonomię instytucjom kulturalnym i oświatowym należącym do prawosławnych wspólnot⁸⁰.

PODSUMOWANIE

Na skutek błędów w polityce narodowościowej prowadzonej przez Wspólnego Ministra Finansów Benjamina von Kállaya, a także wzrostu nastrojów nacjonalistycznych wśród bośniackich Serbów (inspirowanych w dużej mierze przez polityków z Wojwodiny), mieszkańcy Bośni i Hercegowiny podjęli na przełomie XIX i XX wieku próbę walki o autonomię. Wspólny wróg (austriackie katolickie władze), a także cel (autonomia dla religii i szkoły) spowodowały zbliżenie dwóch dotychczas mocno zantagonizowanych grup, jakimi byli muzułmanie i prawosławni. Ostatecznie jednak nie udało im się porozumieć. Posługując się komparatystyką, należy podkreślić, że głównymi przeszkodami w realizacji celów jednych i drugich, były przede wszystkim zaszczości historyczne sięgające czasów osmańskich, a także nacjonalizm serbski. W opinii większości wyznawców islamu z Bośni i Hercegowiny zagrażał on kiełkującej odrębnej świadomości narodowej muzułmanów. Nie bez znaczenia był również udział austriackich władz, przede wszystkim samego Kállaya, który za wszelką cenę starał się nie dopuścić do zacieśnienia współpracy między Serbami a muzułmanami.

Chociaż do wspomnianego sojuszu nie doszło, ostatecznie udało się osiągnąć sukces zarówno muzułmanom, jak i prawosławnym, gdyż obydwie grupy otrzymały autonomię. Nastąpiło to jednak już po śmierci Kállaya, który uznawał, poniekąd słusznie, że kolejne ustępstwa na rzecz poszczególnych narodowości zamieszkujących administrowany przezeń kraj spowodują w końcu jego upadek.

⁷⁹ *Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih, vakufskih i mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini (15 april 1909 godine)* [w:] Dž. Čaušević, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine. Dokumenti sa komentarama*, Sarajevo 2005, s. 232.

⁸⁰ D. Gibas-Krzak, *Bośnia i Hercegowina. Determinanty Dziejów. Pomiędzy Serbami, Chorwatami a supremacją muzułmanów*, Częstochowa 2016, s. 88; *Štatut o uregjenju crkvene i školske uprave srpsko-pravoslavnih eparhija (mitropolija) u Bosni i Hercegovini (13 august 1905 godine)* [w:] Dž. Čaušević, op. cit., s. 218–221.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Źródła archiwalne

Muzeum Narodowe w Krakowie
sygn. 1614: List Pawła Sapiehy do Elżbiety Władysławowej Sapieżyny z 7 X 1882.

Źródła drukowane

- Čaušević Dž., *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine. Dokumenti sa komentarima*, Sarajevo 2005.
 Grijak Z., *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Isidor Kršnjavi*, „Časopis Povijesnog društva Križevci” 2006, nr 1, s. 54–78.
 Leon XIII, *Ex hac Augusta* [w:] B.S. Pandžić, *Acta Franciscana Herzegovinae*, t. 3, Mostar–Zagreb 2003, s. 353–371.
 Martić G., *Zapamćenja 1829.–1878. Po kazivanju autorovu zabilježio Janko Koharić*, Sarajevo 1906.

Prasa

- „Lječnički Viestnik” 1877.
 „Przegląd Sądowy i Administracyjny” 1882.

Literatura

- Antić Č., Kecmanović N., *Istorija Republike Srpske*, Beograd 2016.
 Baczkowski M., *Żołnierze narodowości polskiej w podboju i okupacji Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry (1878–1918)*, „Prace Historyczne” 2000, z. 127, s. 107–120.
 Blažević V., *Bosanski Franjevci i Nadbiskup dr. Josip Stadler*, Sarajevo 2000.
 Branković J., *Mostar 1833–1918. Upravni i politički položaj grada*, Mostar 2009, s. 128–129.
 Chlebowczyk J., *O prawie do bytu małych narodów*, Warszawa–Kraków 1983.
 Clark Ch., *Lunacy. Jak Europa poszła na wojnę w roku 1914*, Warszawa 2017.
 Djordjević D., *The Serbs as an Integrating and Disintegrating Factor*, „Austrian History Yearbook” 1967, vol. 3, nr 2, s. 48–82.
 Donia R.J., *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914*, Zagreb–Sarajevo 2000.
 Donia R.J., *Sarajevo. A Biography*, Michigan 2006.
 Donia R.J., *The Proximate Colony. Bosnia and Herzegovina under Austro-Hungarian Rule* [w:] *The Political, Social and Cultural Impact of the Austro-Hungarian Occupation on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918*, eds. R.C. Reynolds, D. Reber, U. Detrez, New York 2008, s. 1–7.
 Dujmović S., *Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre – situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941. godine)* [w:] *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, red. H. Kamberović, Sarajevo 2011, s. 19–52.

- Dujmović S., *O privrednoj saradnji gradskih elita u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austro-Ugarske monarhije*, „Prilozi” 2016, nr 45, s. 77–96.
- Dujmović S., *Rat protiv podanika? Slučaj Jeftanović*, „Prilozi” 2017, nr 46, s. 117–138.
- Dymarski M., *Konflikty na Balkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 2010.
- Džaja S., *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar–Zagreb 2002.
- Gelez P., *Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800–1918)*, „Historija Traganja” 2008, nr 2, s. 17–77.
- Gibas-Krzak D., *Bośnia i Hercegowina: Determinnty Dziejów. Pomiędzy Serbami, Chorwatami a supremacją muzułmanów*, Częstochowa 2016.
- Gluck W., *Hadzi Lojo*, Warszawa 1938.
- Grijack Z., *O nekim važnim aspektima problema konverzija na katolicizam u Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju u svjetlu neobjavljenih arhivskih izvora [w:] Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. Zbornik Radova*, red. Z. Šehić, Sarajevo 2011, s. 157–159.
- Gross M., *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.*, „Historijski Zbornik” 1966–1967, nr 19–20, s. 6–98.
- Hadžibegović I., *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004.
- Hadžibegović I., *Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini*, „Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu” 1975–1976, nr 11–12, s. 310–317.
- Hauptmann F., *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine 1878–1918*, „Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine” 1987, t. 59, s. 100–205.
- Hroch M., *Male narody Europy*, Wrocław–Warszawa, Kraków 2003.
- Ibrahimagić O., *Državno-pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998.
- Imamović E., *Historija bosanske vojske*, Sarajevo 1999.
- Imamović M., *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1999.
- Imamović M., *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH od 1878. do 1918.*, Sarajevo 2007.
- Jelavich B., *Historia Balkanów. Wiek XX*, Kraków 2005.
- Juzbašić D., *Pokušaj stvaranja političkog saveza između vodstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini*, „Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu” 1978, nr 14, s. 197–200.
- Juzbašić D., *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002.
- Kaluđerčić S., *Srbi i Srpkinje iz Vojvodine učitelji i učiteljice u Bosni i Hercegovini*, „Glasnik Istorijiskog društva u Novom Sadu” 1939, nr 12, t. 2, s. 193–209.
- Kamberović H., *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Sarajevo 2005.
- Kamberović H., *Husein-Kapetan Gradašević (1802–1834). Biografija*, Gradačac 2002.
- Kapetanović-Ljubušak M., *Muslimane u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2012.
- Kapidžić H., *Hercegovački ustanak 1882 godine*, Sarajevo 1958.
- Karčić F., *The Bosniaks and the challenges of modernity*, Sarajevo 1999.
- Kasumović A., *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914*, Sarajevo 2016.
- Kisić-Kolanović N., *Envisioning the „Other” East. Bosnia-Herzegovina, Muslims, and Modernization in the Ustasha State [w:] The Utopia of Terror. Life and Death in Wartime Croatia*, red. R. Yeomans, New York 2015, s. 188–216.

- Kljajić S., *Nikada više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929–1945)*, Zagreb 2017.
- Kraljačić T., *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Sarajevo 1987.
- Kraljačić T., *Kolonizacija stranih seljaka u Bosnu i Hercegovinu za vrijeme austrougarske uprave*, „Istorijski časopis” 1989, nr 36, s. 111–124.
- Kreševljaković H., *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463–1878)*, Sarajevo 1958.
- Kruševac T., *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo 1978.
- Kruševac T., *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1918*, Sarajevo 1960.
- Lis T.J., *Urzędnicy polskiego pochodzenia, obywatele Cesarstwa Austro-Węgierskiego w Bośni i Hercegowinie w latach 1878–1918*, Toruń 2018 (maszynopis pracy doktorskiej napisany pod kierunkiem prof. Jarosława Wenty).
- Madžar B., *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982.
- Masić I., *History of medicine in Bosnia and Hercegovina*, Sarajevo 2011.
- Novaković D., *Rešavanje materialnog položaja sveštenika srpske pravoslavne crkve u Kraljevini SHS/Jugoslaviji do usvajanja crkvenog ustava 1931. godine*, „Istorija XX veka” 2013, nr 2, s. 59–74.
- Okey R., *A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism*, „The Slavonic and East European Review” 2002, vol. 80, nr 2, s. 234–266.
- Okey R., *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg ‘Civilizing Mission’ in Bosnia, 1878–1914*, Oxford 2007.
- Orlovac A., *Dr Josip Stadler – upravitelj Banjalučke biskupije*, „Croatica Christiana Periodica” 1984, t. 8, nr 14, s. 44–63.
- Papić M., *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972.
- Peco E., *Osnovno školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vlasti 1878–1918*, Sarajevo 1971.
- Pinto A., *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1987.
- Radosavljević E., *Zemaljska Vlada za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo 1878–1890. Sumarno-analitički inventar*, Sarajevo 1989.
- Radosavljević N., *Mitropolj of Sarajevo (Dabro-Bosnian Mitropolj) According to Census of 1887*, „Études balkaniques” 2010, nr 1–2, s. 127–147.
- Rumenjak N., *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog Kluba*, Zagreb 2005.
- Šehić N., *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980.
- Seroka M., *Najszlachetniejszej krwi Chorwaci. Ante Starčević i Bośnia*, „Pamiętnik Słowiański” 2011, nr 61, s. 107–121.
- Sladović-Sladovički E., *Upravna nauka i upravno pravo Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1916.
- Sobczak J., *Kwestia bałkańska w rosyjskiej polityce zagranicznej z przelomu XIX i XX wieku i jej polskie epizody*, „Acta Polono-Ruthenica” 2003, nr 8, s. 161–180.
- Sugar F.P., *Industrialization of Bosnia and Hercegovina*, Seattle 1964.
- Tanty M., *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Warszawa 2003.
- Vervaet S., *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*, Zagreb–Sarajevo 2013.
- Zgodić E., *Bosanska politička misao: austrougarsko doba*, Sarajevo 2003.